

Motyw paproci w dekoracjach nagrobnych

Elżbieta ZENKTELER

ZENKTELER E. 2007. **Fern motifs in tombstone ornaments.** *Wiadomości Botaniczne* 51(3/4): 15–20.

The manner of carving realistic ferns on gravestones dates back to Victorian England. In later periods, this style was copied and enriched at European graveyards. Impressive monuments raised in a Romantic manner were decorated by a set of such elements as a rustic cross situated at the top of a mound of stones, overgrown with ivy and with a clump of fern leaves at its base. This style of gravestones became quite common at Polish cemeteries in the 18th and the 19th century.

KEY WORDS: ornamental motive, fern leaves, gravestone

Elżbieta Zenkteler, Zakład Botaniki Ogólnej, Instytut Biologii Eksperymentalnej Uniwersytet im. A. Mickiewicza, ul. Umultowska 89, 61-614 Poznań, e-mail: elza@amu.edu.pl

WSTĘP

Okres ekstrawagancji wiktoriańskiej, swoistego „szaleństwa paprociowego” – to czas, w którym motyw liścia paproci pojawia się na porcelanie i fajansie, w sztukaterii gipsowej czy drewnianej, na meblach lub na wieczkach intarsjowanych szkatulek. To również czas płaskorzeźby w marmurze i piaskowcu, realistycznie przedstawiającej paproć, swoisty „leitmotiv” epoki, na typowych nagrobkach angielskich z lat 1835–1920. Motyw ten, w reliefach wypukłych i wklęsłych, rozprzestrzenił się w całej Europie, odzyskując swą dawną, żalobną konotację, sięgającą Grecji antycznej, w której paproć była atrybutem bogini świata podziemnego – córki Kronosa i Rei. Ten symbol długowieczności uważano również za pośrednika między „tym” a „tamnym” światem, co w pełni uzasadnia jego stosowanie w ornamentyce cmentarnej. Liść paproci ze swoją symetrią, fraktalną wręcz

regularnością, nadal inspirowała kamieniarzy do utrwalania jego wizerunku w marmurze, granicie lub piaskowcu. Płaskorzeźby paproci pięknie kontrastują z żywymi okazami, rosnącymi w pobliżu, bowiem paprocie jako trwałe rośliny ozdobne są od dawien dawna sadzone na cmentarzach. Cenione ze względu na wytrzymałość i dobry wzrost w zbitej, nie uprawianej glebie, zajmują miejsce w cieniu, rzadko lub wcale niepodlewane. Nie zawsze umieszcza je tam ludzka ręka, bywa, że wszędobylskie zarodniki pospolitych gatunków rozsiewa wiatr, a młode paprocie pojawiają się w miejscach nieoczekiwanych, w szczelinach obmurowań pomników lub mniej dostępnych załomkach nagrobków.

W Polsce motyw paproci w ornamentyce nagrobnej należy raczej do rzadkości. Na starym cmentarzu w Sandomierzu znajduje się pomnik Melanii i Walentego Gajków z 1838 roku. Wzniesiony w charakterystycznej konwencji romantycznej, zawiera w swej kompozycji stos

Fot. 1. Stary cmentarz w Sandomierzu. Nagrobek romantyczny z 1838 roku (fot. E. Zenkteler).

Phot. 1. Old cemetery in Sandomierz. A romantic era tombstone from 1838 (phot. E. Zenkteler).

głazów, zwieńczony krzyżem oplecionym wicią bluszczu. Masywny krzyż, przedstawia dwa nieokorowane okrągłaki, ze słojami drewna na krawędziach. Z ramion krzyża zwiesza się realistycznie oddany pęd bluszczu w luźnym splecie (Fot. 1).

W ikonografii europejskiej bluszcz oplatający pnie drzew stał się uosobieniem wierności i trwałej przyjaźni. Jako roślina zimozielona symbolizuje ponadto nieśmiertelność duszy i życie wieczne. Tu jego symbolika zyskuje wzmocnienie poprzez dodatkową dekorację z wieńca żałobnych róż u podstawy krzyża i czterech liści paproci przy cokole (Fot. 2). Płaskorzeźbę paproci pokrywają porosty i mchy, chociaż nadal pozostaje widoczny wspólny ośrodek, z którego wyrastają liście.

Dwie podobne, choć znacznie młodsze kompozycje nagrobne, są dobrze zachowane na tymże cmentarzu, ale jedynie najstarsza z nich zawiera wszystkie wymienione wyżej elementy.

Nekropolia wileńska na Rosie przedstawia jako całość ogromną wartość historyczną, artystyczną i krajobrazową. Jej bogata architektura cmentarna, z cenną pod względem artystycznym rzeźbą nagrobną, tchnie harmonią i spokojem. Wśród reprezentacyjnych grobowców odnaleźć można kilkanaście większych lub mniejszych pomników, nawiązujących do romantycznego nurtu w sztuce sepulkralnej, poprzez atrybuty takie jak stos głazów i krzyż z wicią bluszczu. Najpiękniejszy z nich, nagrobek wielce zasłużonych braci Aleksandra i Leona Hryniewickich,

Fot. 2. U podstawy krzyża wieńiec róż i cztery liście paproci przy cokole pomnika (fot. E. Zenkteler).

Phot. 2. A wreath of roses at the foot of the cross and four fern fronds at the base of the tombstone (phot. E. Zenkteler).

Fot. 3. Wilno, cmentarz „Na Rossie”. Nagrobek braci Hryniewickich z 1895 r. W tle jeden z licznych tutaj, nagrobków w konwencji romantycznej, zawierający „stos głazów”, zwieńczony krzyżem oplecionym bluszczem (fot. E. Zenkteler).

Phot. 3. Vilnius, the “On Rossa” cemetery. Tombstone of the Hryniewicki brothers from 1895. In the background is one of the numerous romantic-style tombstones with a pile of rocks topped with an ivy-adorned cross (phot. E. Zenkteler).

wyróżnia się wysublimowaną kompozycją i koronkowej roboty reliefem ornamentalnym liści paproci. Ten strzelisty pomnik przedstawia anioła stojącego na stosie głazów, dzierżącemu w jednej dłoni złamany liść palmowy, a drugą obejmującego krzyż opleciony bluszczem (Fot. 3). W zagłębieniu u podnóża krzyża, zachwycają oko trzy liście paproci, wyrzeźbione w miękkim,

białym marmurze z zegarmistrzowską precyzją. Ich fraktalny charakter podkreśla geometryczny układ wypukłej osadki liścia, od której odchodzą regularnie rozmieszczone osadki listków I rzędu a wzdłuż nich kwadracikami zaznaczone listki II rzędu (Fot. 4). Płaskorzeźba ta ustrzegła się patyny z glonów i porostów. Całość kompozycji zachwyca proporcją i głębią artystycznego wyrazu.

Wilno szczyli się również starym, i mimo zaniedbania, bardzo malowniczym Cmentarzem Bernardyńskim, założonym w 1810 roku na zboczu wzgórza zarzeczańskiego. W obwiedzionym murami parku krajobrazowym, znajduje się kilka nagrobków romantycznych, w tym trzy udekorowane liściem paproci. Najpiękniejszy z nich zawiera w sobie większość stylowych

Fot. 4. Powiększenie ornamentu z liści paproci (fot. E. Zenkteler).

Phot. 4. Magnified view of a fern-frond ornament (phot. E. Zenkteler).

Fot. 5. Wilno, stary Cmentarz Bernardyński na Zarzeczu. Nagrobek z 1904 r. (fot. E. Zenkeler).

Phot. 5. Vilnius, the old Bernardine cemetery in Zarzecze district. Tombstone from 1904 (phot. E. Zenkeler).

elementów, a więc stos głazów, krzyż opleciony bluszczem, okazały wieniec róż i liście paproci (Fot. 6). Wszystkie te elementy, wyrzeźbione w bardzo jasnym piaskowcu, zwłaszcza róże, doskonale się zachowały. W starożytnym Rzymie róża – symbol miłości, miała konotacje żałobne. Wieńce z róż wite z okazji święta „Rosaliów” były typowym elementem ceremonii związanych z kultem zmarłych. Całość ornamentyki tego pięknego pomnika wzbogaca rodzaj tarczy herbowej, z wyrzeźbionym u dołu

motywem pierwiosnka (Fot. 5), legendarnego klucza św. Piotra, otwierającego drogę do nieba. Być może ten popularny kwiat maryjny, nawiązywał także do imienia zmarłej, bowiem pomnik (powstały prawdopodobnie w 1904 roku) dedykowano Marii z Bielawskich Pilar von Pilchau. Z tego też okresu pochodzą dwa inne nagrobki z ornamentem pteridologicznym, który być może wyszedł spod dłuta tego samego artysty-kamieniarza.

Fot. 6. U podstawy krzyża, oprócz paproci wyrzeźbiono wieniec róż (fot. E. Zenkeler).

Phot. 6. In addition to ferns, a wreath of roses has been carved at the base of the cross (phot. E. Zenkeler).

Typ nagrobka romantycznego znaleźć można również w Zakopanem. Na Pęksowym Brzyzku wznosi się pomnik Ofiar Zbrodni Katyńskiej. Jego bryła wydaje się surowsza i bardziej „leśna” poprzez oszczędną dekorację głazów bluszczem i paprocią (Fot. 7). Wrażenia tego nie łagodzi zielona patyna glonów i mchu, a także „jaszczureczka” wypływająca ze szczeliny (Fot. 8), będąca tu symbolem odwiecznej walki dobra ze złem. Liście paproci na tym pomniku mają charakter cementowej sztukaterii, nawiązując kształtem blaszki do liści nercznicy *Dryopteris filix-mas*.

Na tymże cmentarzu, w kwaterze artystów rzeźbiarzy i malarzy, wśród licznych kapliczek nagrobnych utrzymanych w stylu zakopiańskim, wznosi się drewniany krzyż, udekorowany bogat-

Fot. 7. Zakopane, cmentarz „Na Pęksowym Brzyzku”. Pomnik ofiar Katyńia (fot. E. Zenkteler).

Phot. 7. Zakopane, the “Na Pęksowym Brzyzku” cemetery. Memorial to the Katyń victims (phot. E. Zenkteler).

Fot. 8. Powiększenie ornamentu (fot. E. Zenkteler).

Phot. 8. Magnification of details (phot. E. Zenkteler).

tym ornamentem roślinnym. Rzeźba w drewnie jest tak realistyczna, że bez trudu rozpoznajemy gałązkę kosówki, liście paprotnika kolczystego,

a wyżej liście i pąki pełnika oraz kwiatostan lili złotogłów (Fot. 9).

Bogata w znaczenia symbolika dekoracji roślinnej w rzeźbie cmentarnej nawiązuje głównie do Antyku. Motyw paproci jest stosunkowo niedawnym importem, co może częściowo tłumaczyć rzadkość jego występowania. Także niewielkie zainteresowanie uprawą i kolekcjonowaniem paproci gruntowych wywarły wpływ na rzadkie stosowanie liści paproci jako motywu ozdobnego.

Fot. 9. Zakopane, cmentarz „Na Pęksowym Brzyzku”. Krzyż drewniany z motywem gałęzi kosówki – *Pinus mugo*, paprotnika kolczystego – *Polystichum aculeatum*, pełnika – *Trollius europaeus* oraz lili złotogłów – *Lilium martagon* (fot. E. Zenkteler).

Phot. 9. Zakopane, the “Na Pęksowym Brzyzku” cemetery. A wooden cross with motifs of the mountain pine (*Pinus mugo*) branches, the hard shield fern (*Polystichum aculeatum*), the globe flower (*Trollius europaeus*) and the Turk's cap lily (*Lilium martagon*) (phot. E. Zenkteler).

LITERATURA

- IMPELLUSO L. 2006. Natura i jej symbole. Rośliny i zwierzęta. Wyd. Arkady, Warszawa, s. 50–54, 276–278.
- KOBIELUS S. 2006. Florarium christianum. Symbolika roślin – chrześcijańska starożytność i średniowiecze. Wyd. Benedyktynów, Kraków, s. 32, 170, 174, 184.
- MCHAFFIE H. 2003. Ferns in the garden of death. *Pteridologist* 4(2): 42–43.
- NICHOLLS D. 2001. Fractal ferns. *Pteridologist* 3(6): 149–154.